

Andijon davlat chet tillari instituti, Phd - Qozoqboyeva Dilfuza Iltomjon qizi taqrizi ostida

Məmmədova Nigar Oruc qızı
ADPU, XDM-nın müəllimi
mamedovanigar90@gmail.com
<https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0003-0401-3629>

**MÜXTƏLİF ANLAYIŞLARIN ADLARINI BİLDİRƏN ZİVƏ SÖZLƏRİNİN QƏRBI AZƏRBAYCAN
(INDIKI ERMƏNİSTAN) TOPONİMLƏRİNDƏ ƏKSI**

Xülasə: Qərbi Azərbaycan toponimik sistemində bir sıra coğrafi adların tərkibində müxtəlif anlayışların adlarını bildirən şivə elementləri mühafizə olunmaqdadır. Həmin coğrafi adlarda əksini tapmış leksik elementlər çağdaş türk dillərində və Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində saxlandığına görə biz onların hamısını qədim türk mənşəli leksik vahidlər hesab edirik. Vaxtilə bu leksik vahidlər türkcələrdə o sıradan Azərbaycan dilində mövcud olmuş və sonralar toponim yaradıcılığında aktiv iştirak etmişlər. Deməli, toponimlərdə əksini tapmış, daşlaşıb qalmış bu leksik elementlər bir tərəfdən türkdilli coğrafi adların qədimliyini göstərirsə, digər tərəfdən isə dilimizin və dialekt və şivələrinin tarixi nöqteyi-nəzərdən qiymətli mənbə olduğunu sübuta yetirir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, paralelləri başqa türk dillərində qalmaqda olan həmin sözlərin özləri də coğrafi adlarda belə türk dillərinin qrammatika qanunlarına tabe olunmuş şəkildə qalmışdır. Bu toponimlər üçün digər səciyyəvi izahat ondan ibarətdir ki, bir qayda olaraq onlar bir komponentli və ya iki komponentli, yəni mürəkkəb struktura malik adların tərkibində işlənir ki, bunların da bəziləri Azərbaycan dilinin şivələri üçün səciyyəvidir.

Açar sözlər: Şivə elementləri, Qərbi Azərbaycan toponimləri, şivə elementlərinin toponimlərdə daşlaşması və müzahirəsi.

The reflection of ziva words denoting the names of various concepts in the toponyms of Western Azerbaijan (now Armenia)

Mammadova Nigar Oruj

Summary: In the toponymic system of West Azerbaijan, dialectal elements denoting the names of various concepts are preserved in a number of geographical names. Since the lexical elements reflected in those geographical names are preserved in modern Turkic languages and dialects of the Azerbaijani language, we consider them all lexical units of ancient Turkic origin. At one time, these lexical units existed in the Turkish language, then in the Azerbaijani language, and later they actively participated in the creation of toponyms. Therefore, these fossilized lexical elements reflected in toponyms, on the one hand, show the antiquity of Turkic geographical names, and on the other hand, prove that our language and its dialects are a valuable source from a historical point of view. However, it should be taken into account that those words, whose parallels remain in other Turkic languages, have remained subject to the grammatical laws of Turkic languages even in geographical names. Another typical explanation for these toponyms is that, as a rule, they are used in one-component or two-component names, that is, with a complex structure, some of which are typical for the dialects of the Azerbaijani language.

Key words: Shiv elements, West Azerbaijani toponyms, fossilization and discussion of Shiv elements in toponyms.

Отражение слов зива, обозначающих названия различных понятий, в топонимах Западного Азербайджана (ныне Армения)

Мамедова Нигяр Орудж

Резюме: В топонимической системе Западного Азербайджана в ряде географических названий сохранились диалектные элементы, обозначающие названия различных понятий. Поскольку лексические элементы, отраженные в этих географических названиях, сохраняются в современных тюркских языках и

диалектах и диалектах азербайджанского языка, мы считаем их все лексическими единицами древнетюркского происхождения. Одно время эти лексические единицы существовали в турецком языке, затем в азербайджанском языке, а позже они активно участвовали в создании топонимов. Поэтому эти окаменелые лексические элементы, отраженные в топонимах, с одной стороны, показывают древность тюркских географических названий, а с другой стороны, доказывают, что наш язык и его диалекты и диалекты являются ценным источником с исторической точки зрения. Однако следует учитывать, что те слова, параллели которых сохраняются в других тюркских языках, даже в географических названиях остались подчиняться грамматическим законам тюркских языков. Другое типичное объяснение этих топонимов состоит в том, что они, как правило, употребляются в однокомпонентных или двухкомпонентных именах, то есть со сложной структурой, часть из которых характерна для диалектов азербайджанского языка.

Ключевые слова: элементы Шива, топонимы Западного Азербайджана, фоссиллизация и обсуждение элементов Шива в топонимах.

Qədim türk Azərbaycan mənşəli toponimlərdə şivə leksik elementlərinin saxlanması göstərir ki, vaxtilə həmin sözlər Qərbi Azərbaycanda yaşayan türkdilli əhalinin dilində mövcud olmuş, sonralar isə ya ədəbi türkcələrdə, ya da dialekt və şivələrdə saxlanılmışdır. Bu fakt özü bizə imkan verir deyək ki, türkdilli tayfalar Qərbi Azərbaycan ərazisində ən qədim aborigen sakinlər olmuşlar. Ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonrakı illərdə bu bölgə üzrə aparılan tədqiqatlar bu ərazidə türkdilli etnosun hələ eramızdan əvvəl VII-VI əsrlərdən mövcud olmasını göstərir. (1, 20) Araşdırmalarımız göstərir ki, “Sir”, “yelqovan”, “kirətaq”, “şam”, “kağ”, “karxana”, “kərəkör”, “şonqurluq”, “simgər” və s. kimi müxtəlif anlayışların adlarını bildirən leksik elementlər müəyyən fonetik dəyişikliyə məruz qalaraq toponimlərin tərkibində işlənməkdədir. Məsələn; İrəvan quberniyasını Aleksandropol və Dərəçiçək nahiyələrində Sonqur elementi ilə ifadəsini tapmış üç yaşayış məntəqəsi qeydə alınmışdır. Mənbələrdə həmin yaşayış məntəqələri haqqında aşağıdakı məlumatlar əksini tapmışdır: Sonqurlu- İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında (indiki Artin rayonunda) kənd adı (2, 228). 1728-ci ilə aid mənbədə İrəvan əyalətinin Şirakel nahiyəsində kənd adı kimi qeyd olunmuşdur (3, 128). “Başqa adı Qızıl Çaqçaq” (yənə orada). 1878-ci ildə kəndin əhalisi qovulmuş və ermənilər yerləşdirilmişdir. 1946-cı ildə kənd ermənicə Hayrenyards adlandırılmışdır. 1728-ci ilə aid mənbədə İrəvan əyalətinin Şirakel mahalında Qızıl Çaqçaq kəndinin adı çəkilir və onun həm də Sonqurlu olduğu qeyd olunur (4, 128). Sonqurlu tayfasının adıdır. Sonqurlu həmin qəzada xaraba kənd adıdır. (2, 228). SonqurTarak-1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Dərəçiçək nahiyəsində kənd adıdır. (4, 13). Azərbaycan və Türkiyə türkcələrinin ədəbi dillərində Şonqur sözü “şahin” mənasında işlənir. Həmin söz qazax, qırğız, özbək, uygur, türkmən türkcələrində “şunkar” fonetik tərkibində işlənir. “Ov quşu”, “laçın” mənasını bildirir. (5, 808, 809). Sunqur sözünü etnotoponimə transformasiyası miladdan öncəki illərə aid edilməlidir. Ümumiyyətlə, türk dillərinin yazılı abidələrində, Şahin quşunun adı beş sözlə ifadə olunmuşdur: şunkar, laçın, toğan, çoğu, kekük. Bu adlardan üçü Azərbaycan dili şivələri üçün səciyyəvi olmuşdur: laçın “alıcı quş” (ədəbi dil və dialekt), şunqar “şahin” (Gürcüstan ərazisindəki Azərbaycan dili şivələri) (6, 12), şonqar “şahin növü” (Cənubi Azərbaycan), doğan “ov quşu” (Şuşa).- Bir ağ doğan aldım, yaxşı ovlayır. (Şş)

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində şunqur variantı işlənmişdir: Ağ şunqur quşu erkəgində bir köküm var. Xalq dastanlarının dilində şonqar şəklindədir: Göydə şahin, şonqar görüb çəşarsız, Ol uca dağlar nə cür aşarsız? (“Əli ilə Kərəm”)

Coğrafi relyef bildirən “Səngər” şivə sözü ilə bağlı Qərbi Azərbaycanın toponimik sistemində iki yaşayış məntəqə adına rast gəlirik, səngər adlı kəndlərdən biri Abaran rayonu ərazisində, digəri isə İrəvan əyalətinin Sisyan nahiyəsində qeydə alınmışdır. Hər iki kəndin əhalisi erməni millətçiləri tərəfindən 1988-ci ildə Azərbaycana qovulmuşdur. (7, 368). Qədim türk dillərində səngir sözü müasir Azərbaycan dilinin dialektlərində səngər formasında işlədilir ki, bu da “dağ burnu”, “dağ çıxıntısı” deməkdir. Həmin söz Səngərdağ (Şəmkir rayonu, hündürlüyü 1683m), Səngərtəpə dağı (Zəngilan rayonunda Qarabağ kəndinin şimalında, hündürlüyü 787 m) və habelə Qax rayonunun İlisu kəndindəki Səngər qalası, Quba rayonu Xınalıq kəndi yaxınlığındakı Səngər çay təpəsi oronimlərində əks olunmuşdur.

Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilində səngər sözünün həm də “xəndək” və digər mənaları da vardır. Səngər dağı, Səngər təpəsi (Abşeron rayonu, Saray şəhər tipli qəsəbəsi), Səngər üstü yer (Abşeron rayonu, Saray şəhər tipli qəsəbəsi), Səngərüstü yer (Abşeron rayonu, Fatmayı kəndi), Səngər yeri (Ağdam rayonu, Qərvənd kəndi),

Səngərüstü (Babəküstü rayonu, Buzov kəndi), Səngərtəpə (Zəngilan rayonu, Sarılı- Xəştəb kəndi) və s. (8, 24). B. Əhmədov Səngər sözünü özünün bir neçə mülahizəsi ilə etimolojişdirmişdir ki, fikrimizcə bu da qəbul ediləndir: a) sin “ qəbir” deməkdir. Səngər “qazma yer” anlamını verir: b) səng farsca “daş” deməkdir, səngər arxasında gizlənmək üçün olan daşdır: c) səngər sözü sinəgərmək ifadəsinin təhrifi ilə bağlıdır...(9, 225)

Qərbi Azərbaycanın İrəvan xanlığının Qırxbulaq mahalında mürəkkəb sturuktura malik Yelqovan adlı yaşayış məntəqəsi mövcud olmuşdur. Bu kəndin adı 1590-cı ildən məlumdur. 1829-cu ildə kənddə Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşmişlər, 1948-ci ildə kəndin Azərbaycanlı əhalisi Azərbaycana köçürülmüşdür. 1965-ci ildə kənd ermənicə Kotayk adlandırılmışdır. (7, 276) “Yelqovan” toponimi “yel və qovan” sözləri əsasında təşəkkül tapmışdır. “Yelqovan” sözü Azərbaycan dilinin Cəbrayıl şivəsində isim kimi işlənərək “susuz yerdə bitən kola oxşar bitki” anlamını ifadə edir:- Yolun qırağında çoxlu yelqovan bitib (10, 243). “Yelqovan” sözü eyni adlı həmin bitkinin yel, külək oyna-buyana qovduğu üçün belə adlandırılmışdır. Yaşayış məntəqəsi tarixən həmin bitki çox olan ərazidə salındığına görə belə ad almışdır.

Qərbi Azərbaycanın Zəngəzur mahalında, yəni indiki Ermənistanın Qafan rayonu ərazisində Yuxarə Kirətağadlı yaşayış məntəqəsi mövcud olmuşdur. Mənbələrdə qeyd edilir ki, 1988-ci ildə Erməni millətçiləri Kirətağ kəndinin əhalisini Azərbaycana deportasiya etmişdilər. Kirətağ kəndindən XIX əsrin I yarısında Aşağı Kirətağ kəndi yarandıqdan sonra “Yuxarı Kirətağ”adlandırılmışdır. Türk dillərində kora “qışlaqda gecələr mal-qaranın salınması üçün tikinti, tövlə” və yataq sözlərindən ibarətdir. (7, 283). Mürəkkəb sturuktura malik Kirətağ toponimində hər iki komponentdə fonetik hadisələr baş vermişdir. Beləki, əslində sözün tam forması Korayatağ şəklində olmalıdır. Kora sözü Azərbaycan dilinin Cəbrayıl şivəsində “ quzu saxlanılan yer” anlamını bildirir. (10, 265). Belə ehtimal olar ki, Kirətağ kəndi vaxtilə quzu saxlanılan yataq yerindən salındığına görə belə ad almış və toponiminin hər iki komponenti canlı danışıq dilində təhrifə məruz qalmışdır.

Şam komponentli Qərbi Azərbaycanda bir sıra toponimlər qeydə alınmışdır. Buna misal olaraq Yuxarı Şam toponimini misal göstərə bilərik: İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında kənd adı (2, 291). XX əsrin ortalarında bu kənddən Aşağı Şam məntəqəsi yarandıqdan sonra “Yuxarı Şam” adlandırılmışdır. Ərəbcə şam-“qamışlıq” sözündəndir. “Şam” sözünə morfoloji şəkilçi qoşulmuş, yəni şamlıq formasına Azərbaycan dilinin Zəngilən şivəsində rast gəlinir və isim kimi funksionallaşan bu söz “qamışlıq” mənasını bildirir. (10, 465) Qamış sözü Azərbaycan ədəbi dilinə məxsusdur. Bu sözün qədim və müasir türkcələrdə işlənmə intensivliyinə lüğətlər əsasında diqqət yetirək: 1)Qamış-azərbaycan türk, türk, əsgü türk, qaqauz, qaraqalpaq, qırğız, tatar başqırd, özbək, kərkük, yenisey 2) Qamış-qırğız, qazax, qaraqalpaq; 3) Qamış-Qaraçay-Balkar türkcəsi, özbək; 4) Qamuş-türk, əski türk, qaraqalpaq, yenisey türkcəsi; 5) Qamus-qaraqalpaq; 6) Xamus-hakay; 7) Xamuş-uyğur; 8) Qumuş-uyğur, yenisey; 9) Qomuç-uyğur 10) Xomus-yakut-qamış, qarğı göstərilən bütün türk dillərində (11, 250).

Şam sözünə qamış sözü ilə bərabər “saz” sözü də sinonimik cərgə yaradır. Həmin sözdə Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində qamışlıq mənasında rast gəlik. “Kitab-i Dədə Qorqud” dastanlarında saz sözünə eyni mənada, yəni “qamışlıq” mənasında Şəki və Oğuz dialekt və şivəsində təsadüf edilir: Donuzun meyli sazaydı itdə qovdu saldı saza. Bu söz türkmən dilinin Axar şivəsində “saaz” şəklində, “meşəlik” mənasında işlənir. (12, 229). Bu nəzərdən keçirdiklərimiz “şam” sözünə sinonim olan variantlardır. İrəvan quberniyasının Eçmiadzin qəzasında ikinci komponentini şam elementi təşkil edən Qaraşam yaşayış məntəqəsi mövcud olmuşdur. Bu kəndin adı bəzi mənbələrdə Kələşam kimi göstərilmişdir. Qaraşam və Kələşam toponimləri “Kitabi Dədə Qorqud” eposunda Dərəşam toponimi ilə səsləşir. XIX əsrdə Alagöz dağının ətəyində Qaraşam adlı kənd var idi. Qara sözü burada arxaik mənə çalarına görə “böyük” mənasında şam sözü isə “qamışlıq” mənasında işlənmişdir. Yəni “böyük qamışlıq ərazidə salınmış kənd” anlamını ifadə edir.

Hər iki komponenti ekstralinqvistik faktorlar əsasında formalaşan, lakin dialekt və şivələrdə müəyyən mənə ifadə edən coğrafi adlarda Qərbi Azərbaycan toponimik sistemində rast gəlmək olar. Bu cəhətdən fars dilindən alınmış “kar” və “xana” sözləri əsasında tarixən formalaşmış Karxana yaşayış məntəqə adının etimoloji təhlili xüsusi maraq doğurur. Karxana kəndi indiki Ermənistanın Kafan rayonu ərazisində mövcud olmuş və 1906-cı ildə Azərbaycanlı əhalisi erməni millətçiləri tərəfindən qovulduqdan sonra kənd dağıdılmışdır. (7, 299). Karxana sözü Cəbrayıl şivəsində “üstünə tut çırpmaq üçün işlədilən material” mənasını bildirir.- Uşaqlar Karxanayı yaxşı tutmadılar, tut yeri töküldü. (10, 252) Kar və xana sözləri fars dilindən alınmalardandır. Kar sözünün mənası “iş” deməkdir. Xana sözü isə “yer, məkan” anlamını bildirir. Hazırda bu söz, yəni Karxana Azərbaycan dilində daha çox “daş kəsilən yer” mənasını ifadə edir. Qərbi Azərbaycanın toponimik sistemində birinci komponenti ekstralinqvistik faktor, ikinci isə Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinə aid olan ərəbgirli adlı üç coğrafi ada rast

gəlirik. Ərəb xalq adıdır. Ərəblərin Azərbaycanı işğal etməsi VII əsrdən sonrakı illəri əhatə edir. Mənbələrdə ərəbgirli toponimi haqqında aşağıdakı məlumatlar əks olunmuşdur.

Ərəbgir 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Karbi nahiyəsində kənd adı (4, 64) gətirilmə addır. Ərəbgir Kiçik Asiyada orta əsrlərdə Fərat çayının sağ sahilində Halatıyadan şimalda yerləşən mahal və şəhərin adıdır. Ərəbgirli-İrəvan xanlığının Sürməli mahalında kənd adı (13) 1728-ci ildən məlumdur. (4, 15). 1919-cu ildə əhalisi qovulduqdan sonra kənd dağılmışdır. XVI əsrdə Qızılbaşların Ərəbkirli tayfasının (14, 14) məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. Mənşəcə bu tayfa XII əsrdə gəlmiş Səlcuq oğuzlarının Ərəbgir əyalətinin (Anadoluda Fərat çayının sağ sahilində, Malatıyadan şimalda) Çimiş-Közək mahalında məskunlaşmış hissəsindən ibarətdir.

Ərəbgirli 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Qırxbulaq nahiyəsində kənd adı (3, 85) Kələkarxı kimi də tanınır. Ərəbgirli toponiminin ikinci komponentində olan “gir” sözü şivə səciyyəlidir və Azərbaycan dilinin Quba dialekti də fel kimi işlənən “cana gətirmək”, “təngə gətirmək”, “dolandırmaq” anlamı ifadə edən “girzəmağ” sözündən törəmişdir. (10, 263) Azərbaycan dilinin əksər dialekt və şivələrində “baş girləmək”, “başını dolandırmaq” söz birləşmələri “girlənmək” feli ilə ifadə olunur. Mənbələrdə “ girlənmək” kəlməsinin mənası “öz ətrafında sürətlə fırlanmaq” kimi açıqlanıb. Deməli, “baş girləmək” yalnız öz işi ilə məşğul olmaq, (öz ətrafında fırlanmaq), “başqa şeyə mahal qoymamaq” deməkdir. Girlənmək sözünün hərfi mənası fırlanmaq sözü ilə bağlıdır. Sözü kökü farsca gird (girdə) kəlməsi ilə qohumdur.

Nəticə. Qərbi Azərbaycanın toponimik spektrindən görünür ki, bu bölgənin coğrafi adlarında türk dillərinə məxsus leksik vahidlərlə yanaşı Azərbaycan dilinin şivələrinə məxsus leksik elementlərdə fəal iştirak etmiş, müəyyən səbəblər ucbatından ekstralinqvistik faktorlarda toponimlərin tərkibində özünə yer almışdır. Yaşayış məntəqəsi adlarının əksəriyyətinin Azərbaycan türk dilində olmasının səbəbi o cümlədən şivə elementləri ilə zəngin olması türk mənşəli xalqların bu yerlərdə tarixən qədim dövrlərdən aborigen əhali kimi yaşamasına dələlət edir.

Ədəbiyyat:

1. Гейбуллаев Г.А. Топонимия Азербайджана. Баку, 1986
2. Д. Д. Пагирев Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказа, Тифлис, 1913.
3. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı, 1996.
4. Başbakanlık Arşivi. Qapu Tahrir defterleri. №808, 1728-ye tarihi. Revan eyaleti Defteri
5. Karşılaştırmalı türk lehceleri sözlüğü I cild Kültür bakanlığı\ 1371 Kaykak Eserler\ 54, 1\ 1183 s.
6. Гараев Т.А.Историко-лингвистический анализ древнетюркского лексического пласта в азербайджанских говорах на территории Грузинской ССР.Автореф.дис.кацд.филол.наук.Баку,1981.
7. Budaqov B. Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, Nafta Pres, 1998, 452 s.
8. Məmmədov N. Azərbaycanın yer adları (oronimya) Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1993, 184 s.
9. Əhmədov B. Etimologiya lüğəti. Bakı “Altun kitab”, 2015, 288 s.
10. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Azərbaycan E.M nəşriyyatı, Bakı, 1964, 480 s.
11. Hüseyinli N. Məmmədova J. Türk dillərinin geneologiyası: Şumer və türk leksik paralelləri, Bakı, Nağıl evi, 2012, 356 s.
12. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, Elm və Təhsil, 2016, 348 s.
13. Шопэн И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи Спб, 1852.